ePublishing

EKT ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

No 20 (2025)

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Brief Hegelian Observations on Tractatus Logico-Philosophicus

Ermylos Plevrakis

doi: 10.12681/ethiki.44125

To cite this article:

Plevrakis , E. (2026). Brief Hegelian Observations on Tractatus Logico-Philosophicus. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (20), 29–37. https://doi.org/10.12681/ethiki.44125

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 09/09/2026 15:35:58

Σύντομες εγελιανές παρατηρήσεις στο *Tractatus Logico-Philosophicus*

ΕΡΜΥΛΟΣ ΠΛΕΥΡΑΚΗΣ

Περίληψη: Στο παρόν άρθρο επιχειρείται ένας σύντομος εγελιανός σχολιασμός του *Tractatus*. Αρχικά αναδεικνύονται, σε αντίθεση προς τη διαδεδομένη και μάλλον στερεοτυπική αντιπαραβολή Hegel-Wittgenstein, τα κεντρικά σημεία σύγκλισης μεταξύ τρακταριανής και θεωρησιακής φιλοσοφίας, τα οποία εντοπίζονται στο πρόγραμμα μίας διασαφήνισης εννοιών και θεραπείας της φιλοσοφίας από διάφορες οντολογικές αγκυλώσεις. Στη συνέχεια η προσοχή μετατοπίζεται στο κύριο σημείο απόκλισης μεταξύ των δύο, το οποίο συνίσταται σε μία ριζικά διαφορετική ερμηνεία της λογικής πράξης της *άρνησης*, που οδηγεί τον έναν διανοητή στη σιωπή και τον άλλον στον (περεταίρω φιλοσοφικό) λόγο. Σε αυτήν τη συνάφεια γίνεται ιδιαίτερη μνεία στην ηθική και τις πρακτικές προεκτάσεις των διαφορετικών ερμηνειών της άρνησης. Μέσω αυτής της αντιπαραβολής αποπειράται να προβληθεί ότι οι συστηματικές σχέσεις μεταξύ 'εγελιανών' και 'βιτγκενσταϊνιανών' θα μπορούσαν να είναι πολύ πιο φιλικές από ό,τι υπαινίσσεται ο Wittgenstein —τουλάχιστον από την πλευρά των εγελιανών.

Λέξεις-κλειδιά: Hegel; Wittgenstein; Tractatus Logico-Philosophicus; Άρνηση; Θεωρησιακός Λόγος

Μία εγελιανή προσέγγιση του *Tractatus*

Η αντιπαραβολή του σημαδιακού για τη φιλοσοφία του 20ου αιώνα, έργου του Wittgenstein με το σχεδόν 100 χρόνια παλαιότερο έργο του ώριμου Hegel δεν έχει κάποια ιστορική αφορμή. Ο ίδιος ο Wittgenstein, μάλιστα, στον πρόλογο του *Tractatus*, αποθαρρύνει την ιστορική προσέγγιση του έργου του. Αλλά και αργότερα φέρεται να εκφράζεται αφοριστικά εναντίον του Hegel και μίας ενδεχόμενης αντιπαραβολής του προς αυτόν («Ο Hegel μου φαίνεται ότι θέλει πάντα να πει ότι τα πράγματα που φαίνονται διαφορετικά είναι στην πραγματικότητα ίδια. Ενώ το ενδιαφέρον μου είναι να δείξω ότι τα πράγματα που φαίνονται ίδια είναι στην πραγματικότητα διαφορετικά»[1]).

Παρ' όλα αυτά, τις τελευταίες δεκαετίες έχει ξεκινήσει μία ενδιαφέρουσα συζήτηση πάνω στη σχέση των δύο εξεχόντων γερμανόφωνων διανοητών.[2] Η συζήτηση προέκυψε ως μετεξέλιξη της προϋπάρχουσας συζήτησης περί των καντιανών μοτίβων εντός του *Tractatus*, ακολουθώντας, εν πολλοίς, το 'μετα-αναλυτικό' ρεύμα της ύστερης αναλυτικής φιλοσοφίας (μετά Sellars) 'από τον Kant στον Hegel'. Ο ουσιαστικός λόγος, όμως, μίας τέτοιας συζήτησης είναι πρωτίστως συστηματικός —και η πλειονότητα όσων επιδιώκουν μία εγελιανή προσέγγιση του *Tractatus* φαίνεται να έχει την πεποίθηση ότι με αυτόν τον τρόπο προάγει τη συστηματική φιλοσοφική έρευνα και συμβάλλει στην επίλυση κλασικών και σύγχρονων προβλημάτων της φιλοσοφίας.

Στο παρόν άρθρο θα επιχειρήσω έναν σύντομο —αναγκαστικά πολύ επιλεκτικό— εγελιανό σχολιασμό του *Tractatus*. Αρχικά θα αναδείξω, σε αντίθεση προς τη διαδεδομένη και εν πολλοίς στερεοτυπική αντιπαραβολή Hegel–Wittgenstein, τα κεντρικά σημεία σύγκλισης μεταξύ τρακταριανής και θεωρησιακής φιλοσοφίας, τα οποία εντοπίζω στο πρόγραμμα μίας διασαφήνισης εννοιών και θεραπείας της φιλοσοφίας από διάφορες οντολογικές αγκυλώσεις. Στη συνέχεια θα επιστήσω την προσοχή μου στο κύριο σημείο απόκλισης μεταξύ των δύο, το οποίο συνίσταται, σύμφωνα με την ανάγνωσή μου, σε μία ριζικά διαφορετική ερμηνεία της λογικής πράξης της *άρνησης* —που οδηγεί τον έναν διανοητή στη σιωπή και τον άλλον στον (περεταίρω φιλοσοφικό) λόγο. Σε αυτήν τη συνάφεια, θα κάνω ιδιαίτερη μνεία στην ηθική και τις πρακτικές προεκτάσεις των διαφορετικών ερμηνειών της άρνησης. Μέσω αυτής της αντιπαραβολής, ελπίζω να φανεί ότι οι συστηματικές σχέσεις μεταξύ 'εγελιανών' και 'βιτγκενσταϊνιανών' θα μπορούσαν να είναι πολύ πιο φιλικές από ό,τι

υπαινίσσεται ο Wittgenstein στο παραπάνω παράθεμα —τουλάχιστον από την πλευρά των εγελιανών.

Θεραπεία

Ήδη ο πρόλογος του *Tractatus* κεντρίζει το ενδιαφέρον κάθε αναγνώστη με φιλοσοφική παιδεία —και συγκεκριμένα αυτού που έχει ασχοληθεί με το εγελιανό έργο. Η πρόθεση του *Tractatus* να πραγματευτεί «τα προβλήματα της φιλοσοφίας» *γενικώς*[3] δεν είναι λιγότερο φιλόδοξη από το εγελιανό σχεδίασμα μίας *Εγκυκλοπαίδειας των φιλοσοφικών επιστημών* (που εκτείνεται σε συνολικά τρεις τόμους). Η διαπίστωση ότι «η διατύπωση αυτών των προβλημάτων βασίζεται στην παρανόηση της λογικής της γλώσσας μας», όπως και ο αντίστοιχος εντοπισμός του «όλο[υ] νοήμα[τος] του βιβλίου» στον προσδιορισμό τού τί μπορεί να ειπωθεί «γενικά» και «με σαφήνεια»,[4] δεν ξαφνιάζει όποιον έχει συνηθίσει να αναμετράται 'διαλεκτικά' (*θεωρησιακά*) με εννοιολογικές παρανοήσεις κάθε είδους και να προτείνει νέους ακριβέστερους θεωρησιακούς προσδιορισμούς παραδεδομένων όρων και εννοιών. Το ίδιο και «ο σκοπός του βιβλίου να θέσει ένα όριο» —όχι στην ίδια τη σκέψη (νόηση, Denken), «αλλά στην έκφραση των σκέψεων» (νοημάτων, Gedanken), που συνιστά τον διαχωρισμό του φατού και νοητού από το άφατο και α-νόητο, την «α-νοησία»,[5] και τη σιωπή περί του τελευταίου— δεν εκπλήσσει τον γνώστη του εγελιανού έργου, το οποίο, παρ' όλη την ευρύτητα και εμβρίθειά του, δεν *καταπιάνεται με*, δηλαδή, επίσης, απλώς *σιωπά* περί σκέψεων όπως το νεοπλατωνικό *ἓν* που θεωρείτο ότι κείται *ἐπέκεινα τῆς οὐσίας*, του *λόγου*, του *νοῦ* και της *νοήσεως*, ή περί της χριστιανικής διδασκαλίας περί θαυμάτων, αθανασίας της ψυχής και εσχάτων. Τέλος, ο εγελιανός αναγνώστης του *Tractatus* προφανώς είναι διατεθειμένος να διαβάσει με τη δέουσα προσοχή και να εκτιμήσει την «αξία» μίας εργασίας —ακριβώς στον βαθμό που «σε αυτήν εκφράζονται σκέψεις», ιδίως, δε, όταν ο συντάκτης της δηλώνει ρητά ότι «η *αλήθεια* των σκέψεων» που εκφράζει τού «φαίνεται απρόσβλητη και οριστική», πως έχει «ουσιαστικά λύσει οριστικά τα προβλήματα [της φιλοσοφίας γενικώς]» και ότι η εργασία του «δείχνει πόσο λίγα έχουν [μέχρι τούδε] επιτευχθεί για την επίλυση αυτών των προβλημάτων».[6]

Όλα αυτά μαρτυρούν μία ειλικρινή και φιλότιμη *θεραπευτική* προσέγγιση της φιλοσοφίας, που σκοπό έχει να απαλλάξει —όχι απλώς τη φιλοσοφία αλλά το νοήμον και ομιλούν ον άνθρωπο— συνολικά από πλήθος γλωσσικών, εκφραστικών και νοητικών στρεβλώσεων που εμποδίζουν την ορθή κατανόηση του υπαρκτού. Υπό μία έννοια, θεραπευτική είναι, όμως, και η εγελιανή προσέγγιση της *Επιστήμης της Λογικής*, η οποία, αναζητώντας την αλήθεια ποικίλων νοημάτων, αναδεικνύει τις εσωτερικές τους αντιφάσεις και τα εννοιολογικά τους όρια.[7] Η περεταίρω ανάγνωση του *Tractatus*, ιδίως των πέντε πρώτων κυρίων ενοτήτων του, από αυτήν τη σκοπιά, θα επιβεβαιώσει την ύπαρξη μίας σειράς σημαντικών σημείων σύγκλισης μεταξύ του (πρώιμου) Wittgenstein και (ύστερου) Hegel.

Το *Tractatus* ξεκινά[8] με μία καινοτόμο *οντολογία* —όχι των όντων ή πραγμάτων καθ' εαυτά, αλλά των γεγονότων. Πρόκειται περί μίας οντολογίας που εστιάζει στο *ότι* τα πράγματα είναι *έτσι*, τουτέστιν στον *τρόπο* με τον οποίο αυτά υφίστανται,[9] την πραγματική και δυνητική «κατάσταση πραγμάτων» ή, μάλλον, τη «*συμπεριφορά* των πραγμάτων» (Sachverhalt) ως «συνδυασμό αντικειμένων».[10] Όσο καινοτόμα και αν ακούγονται αυτά, η τρακταριανή οντολογία των γεγονότων εξακολουθεί να παραμένει μία οντολογία που, μάλιστα, όπως και οι δύο πρώτοι τόμοι της εγελιανής *Επιστήμης της Λογικής*, η *Αντικειμενική Λογική*, ισχυρίζεται ότι «καταλαμβάνει τη θέση της [παλαιότερης] *οντολογίας*»[11]. Επιπλέον πρόκειται περί μίας οντολογίας που ασχολείται ακριβώς με τη φύση του κόσμου και προπάντων αναγνωρίζει μία «ουσία [Substanz] του κόσμου»[12]. Η σκέψη ότι ο όλος κόσμος έχει μία μοναδική και σταθερή ουσία δεν διατρέχει μόνο ολόκληρο το *Tractatus*, όπως θα ισχυριστώ παρακάτω·[13] συνάδει και με την κεντρική ιδέα της εγελιανής *Αντικειμενικής Λογικής*, όπως συλλαμβάνεται εμμενώς στο ίδιο έργο: την έννοια της ουσίας (Substanz) που συμπυκνώνει όλους τους εννοιολογικούς προσδιορισμούς που περιλαμβάνονται σε αυτό το έργο και δίκαια μπορεί να χαρακτηριστεί ως το Απόλυτο (με τη σημασία ακριβώς της πληρότητας ή τελειότητας, όχι τη νεοπλατωνική σημασία του *ἐπέκεινα*)[14]. Πολύ σημαντικοί είναι, επίσης, οι περεταίρω προσδιορισμοί της

τρακταριανής ουσίας του κόσμου, που εμφανώς συγγενεύουν (αν και βέβαια δεν ταυτίζονται) με την αντίστοιχη έννοια ουσίας της εγελιανής *Αντικειμενικής Λογικής*: «η ουσία είναι αυτό που υπάρχει ανεξάρτητα από το τι συμβαίνει»[15], «μορφή και περιεχόμενο»[16] και αποτελείται από «αντικείμενα»[17] που είναι «απλ[ά]»[18] και «άχρωμα»[19], δηλαδή απροσδιόριστα, ωστόσο «σταθερ[ά]» και «αναλλοίωτ[α]»[20], και εν τέλει καθορίζουν τη «σταθερή μορφή» κάθε πραγματικού και φανταστικού κόσμου.[21]

Στη συνέχεια[22], ο Wittgenstein αναπτύσσει τη διάσημη πλέον *θεωρία της αναπαράστασης*, που αποτελεί και τον πυρήνα της τρακταριανής θεωρίας της γλώσσας. Δεν είναι σκόπιμο να επαναλάβω εδώ τις ήδη γνωστές και πολυσυζητημένες πλευρές αυτών των θεωριών. Σημειώνω μόνο ότι η τρακταριανή ανάλυση δεν φαίνεται ασύμβατη με την εγελιανή φιλοσοφία της γλώσσας, την οποία ο Hegel παρουσιάζει —μόνο επιγραμματικά ομολογουμένως— ως υποενότητα των κεφαλαίων, τουτέστιν εντός του συστηματικού πλαισίου της «(Ανα)παράστασης» (Vorstellung) και «Φαντασίας» (Einbildungskraft) εντός της «Φιλοσοφίας του Υποκειμενικού Πνεύματος»[23]. Εξάλλου, στον τρακταριανό *ισομορφισμό* —την πεποίθηση ότι οι προτάσεις έχουν την ίδια μορφή με την πραγματικότητα που αναπαριστούν— αντιστοιχεί ο εξίσου τολμηρός (αμφιλεγόμενος και πολυσήμαντος) εγελιανός ισχυρισμός περί ταυτότητας «Είναι» και «νόησης» από τον οποίο αφορμάται ολόκληρη η *Επιστήμη της Λογικής*.[24]

Στρέφοντας την προσοχή του στην «πρόταση με νόημα»[25], ο Wittgenstein θα μιλήσει για τις συνέπειες της θεωρίας της αναπαράστασης ως προς το *νόημα και το έργο της φιλοσοφίας*. «Οι περισσότερες προτάσεις και τα ερωτήματα που έχουν διατυπωθεί για φιλοσοφικά ζητήματα, δεν είναι ψευδή, αλλά α-νόητα»[26], αφού οι φιλοσοφικές προτάσεις, ως επί το πλείστον, πράγματι δεν *αναπαριστούν*, δεν αναφέρονται σε γεγονότα, δεν συνιστούν *εικόνες* των γεγονότων. Υποδειγματικές προτάσεις «με νόημα» διατυπώνονται «από τις φυσικές επιστήμες»· και η φιλοσοφία σίγουρα «δεν είναι μία από» αυτές.[27] Η φιλοσοφία δεν καταπιάνεται με «γνήσιες» (eigentlich), παρά μόνο με «τυπικές έννοιες»[28], δηλαδή μόνο με «κατ' επίφαση έννοι[ες]», όπως «αντικείμενο», «σύνθετο» και «γεγονός»,[29] όπως κάνει και το ίδιο το *Tractatus*. Ο εγελιανός αναγνώστης του *Tractatus*, νομίζω, δεν έχει κάποιον ουσιαστικό λόγο να διαφωνήσει με αυτές τις παρατηρήσεις —πέραν του ότι θα προτιμούσε ο Wittgenstein να περιόριζε τον αφοριστικό του λόγο στις απλές *σκέψεις* και να απέφευγε την αναφορά σε *έννοιες*, τις οποίες μπορεί να εννοήσει κανείς εμμενώς, χωρίς αναφορά σε γεγονότα, όπως εννοεί π.χ. το ίδιο το *Tractatus* τις πράξεις της τυπικής λογικής. (Αλλά αυτό είναι θέμα ορολογίας, όχι ουσίας.) Προφανώς καμία από τις αφηρημένες έννοιες που πραγματεύεται η *Επιστήμη της Λογικής*, όπως 'ποιότητα', 'ποσότητα', 'ύπαρξη', 'έννοια' και 'αντικείμενο', δεν αναπαριστά ένα συγκεκριμένο πράγμα, όπως κάνουν οι, κατά Wittgenstein, γνήσιες έννοιες (π.χ. «βιβλίο»[30]). Έτσι, ο εγελιανός αναγνώστης όχι μόνο θα συμφωνήσει με τη «θεμελιώδη σκέψη» του Wittgenstein ότι «οι 'λογικές σταθερές' δεν αντιπροσωπεύουν» (γεγονότα εντός των προτάσεων),[31] ότι δηλαδή «δεν υπάρχουν 'λογικά αντικείμενα'»[32], αλλά θα διευρύνει τη σημασία της πέραν της τρακταριανής τυπικής λογικής, συμπεριλαμβάνοντας συλλήβδην όλες τις έννοιες της εγελιανής *Επιστήμης της Λογικής*. Επιπλέον, ο εγελιανός θα συμφωνούσε, τουλάχιστον σε έναν βαθμό —συγκεκριμένα εντός του συστηματικού πλαισίου της *Αντικειμενικής Λογικής*—, ότι η «φιλοσοφία δεν είναι μία θεωρία [ένα σύνολο δογμάτων], αλλά μία δραστηριότητα» —και ότι το αποτέλεσμά της είναι «η διασαφήνιση προτάσεων»[33] ή, πιο εγελιανά, εννοιών—, μέσω της οποίας η φιλοσοφία «σημαίνει» αυτό που (εντός της *Αντικειμενικής Λογικής*) παραμένει «άφατο»[34]. Θα επανέλθω σε αυτό, όπως και στην τρακταριανή παρότρυνση προς τη φιλοσοφία να θέσει όρια στην «προσβάσιμη περιοχή της φυσικής επιστήμης»[35] και εν γένει στο «νοητό»[36] και «φατό»[37], στο επόμενο μέρος αυτού του άρθρου.

Η τρακταριανή *θεωρία της λογικής*[38] έρχεται ως επεξήγηση και θεμελίωση της προηγηθείσας τρακταριανής φιλοσοφίας. Πρόκειται περί μίας κλασικής, πλέον, τυπικής λογικής που ο εγελιανός φιλόσοφος οφείλει όχι μόνο να μελετήσει με προσοχή, αλλά και να ενσωματώσει σε αυτό που ο Hegel αποκαλεί *πεπερασμένο θεωρητικό γνωρίζειν*,[39] για να περιγράψει (σε συνδυασμό με τη φιλοσοφία του υποκειμενικού πνεύματος που ανέφερα παραπάνω) τη λογική και γνωσιοθεωρία των εμπειρικών επιστημών και εν γένει της εμπειρικής γνώσης. Ο εγελιανός θα εναντιωθεί μόνο στην τρακταριανή

αξίωση η τυπική λογική να αναγνωριστεί ως η κατ' εξοχήν λογική *της φιλοσοφίας*, της φιλοσοφικής «δραστηριότητας» «διασαφήνισης προτάσεων». Πριν, όμως, εξετάσω αυτή τη διαφωνία, είναι εξαιρετικά σημαντικό να αναφερθώ στο αδιαμφισβήτητο αποκορύφωμα της τρακταριανής θεωρίας της λογικής και όλου του Tractatus: τον N-τελεστή.

Ο *N-τελεστής* έχει τη μορφή «N(ξ)» και εκφράζει την «άρνηση όλων των τιμών της προτασιακής μεταβλητής ξ»[40]. Αποτελεί, δηλαδή, τον συζευκτικά αρνητικό σύνδεσμο όλων των προτάσεων ξ (μία γενίκευση της *Γραμμής Sheffer*, του συζευτικά αρνητικού συνδέσμου 'ούτε-ούτε'). Επιπρόσθετα, ο Wittgenstein εισηγείται τον N-τελεστή ρητά ως τον «κανόνα»[41] όλων των λογικών πράξεων (σύζευξη, διάζευξη, συνεπαγωγή κ.λπ.), με τη «διαδοχική εφαρμογή» του οποίου είναι δυνατόν να εκφραστούν σημειογραφικά ενιαία όλες αυτές οι πράξεις.[42] Ο N-τελεστής συμπυκνώνει, επομένως, όλες τις «λογικές σταθερές» της τυπικής λογικής, αποτυπώνοντας τη *γενική μορφή* τους, αποτελεί δηλαδή τη «μόνη λογική σταθερά», αυτό που «όλες οι προτάσεις από τη φύση τους έχουν κοινό μεταξύ τους»[43] και το «ένα και μοναδικό γενικό πρωτοσημείο [Urzeichen] της λογικής»[44]. Ως εκ τούτου, ο N-τελεστής αποτελεί τη «γενική μορφή της συνάρτησης αλήθειας», τουτέστιν τη «γενική μορφή της πρότασης»[45], ενώ «κάθε πρόταση είναι αποτέλεσμα της διαδοχικής εφαρμογής της πράξης N(ξ) στις στοιχειώδεις προτάσεις»[46]. Εδώ, ο εγελιανός δεν μπορεί παρά να αναλογιστεί —σε αρμονία με το τρακταριανό πνεύμα— την περίφημη «προσδιορισμένη άρνηση», που σύμφωνα με τον Hegel διατρέχει όλες τις έννοιες της *Επιστήμης της Λογικής*, και εν γένει της φιλοσοφίας, ως ενιαία και εμμενή ('απόλυτη') μορφή και κοινή μεθοδολογική αρχή παραγωγής και συγκρότησης εννοιών.[47]

Και όμως, η σημασία του τρακταριανού N-τελεστή δεν 'περιορίζεται' στο πεδίο της λογικής και της γλώσσας, αλλά επεκτείνεται και σε αυτό της οντολογίας. Λίγες μόλις προτάσεις πριν την ονομαστική αναφορά τού N(ξ), ο Wittgenstein έχει καταστήσει σαφές ότι η «μόνη λογική σταθερά», η οποία συμπίπτει με τη «γενική μορφή της πρότασης», δεν αποτελεί μόνο την «ουσία της πρότασης»[48] αλλά και την «ουσία [Wesen] του κόσμου»[49].

Το γεγονός ότι ο Wittgenstein, σε αυτό το σημείο του *Tractatus*, επιστρέφει στο πρόβλημα της ουσίας του κόσμου των πρώτων σελίδων του έργου μαρτυρά τη θεραπευτική του πρόθεση. Έχοντας ασχοληθεί εκτενώς με τη γλώσσα και τη λογική, επιστρέφει στην αφετηρία του έργου για να διασαφηνίσει την αρχική οντολογία και να την απαλλάξει από την απροσδιόριστη έννοια της ουσίας (Substanz): Είναι α-νόητο και ατελέσφορο να στηρίζουμε την κατανόηση του κόσμου και της γλώσσας σε κάποια παντελώς απροσδιόριστα 'αντικείμενα', σε μία κάποια ουσία (Substanz)· αντιθέτως, είναι εξαιρετικά χρήσιμο να *διασαφηνίσουμε* την έννοια της ουσίας (Wesen) του κόσμου. Ο κόσμος έχει μία ουσία, κατά τον Wittgenstein, αλλά αυτή δεν είναι ουσία με την αριστοτελική έννοια, δηλαδή συγκεκριμένο πράγμα· δεν είναι ένα γεγονός, ένα αντικείμενο, ένα ον που θα μπορούσαμε δυνητικά να το προσδιορίσουμε και να το αναπαραστήσουμε όπως αναπαριστούμε π.χ. βιβλία. Πολύ περισσότερο, η ουσία του κόσμου συνίσταται σε μία *μορφή*, μία *λογική πράξη* και *δραστηριότητα*, την άρνηση κάθε πρότασης. Πιστεύω ότι αυτή η τρακταριανή θεραπεία της οντολογίας και η αντικατάσταση της Substanz με το Wesen του κόσμου συμφωνούν με την εγελιανή απόρριψη των εννοιών του απολύτου και της ουσίας (Substanz) ως δήθεν θεμελιωδών εννοιών της φιλοσοφίας, ακριβώς στο τέλος της *Αντικειμενικής Λογικής*.[50] Αυτό είναι, όμως, και το τελευταίο σημείο σύγκλισης μεταξύ Wittgenstein και Hegel. Από εδώ και πέρα οι δύο διανοητές θα ακολουθήσουν διαμετρικά αντίθετα μονοπάτια.

Η τρακταριανή σιωπή

Αφού έχει εισαγάγει τον N-τελεστή στο τρακταριανό επιχείρημα και έχει εξηγήσει ότι η φιλοσοφία καθορίζει τα όρια του «νοητού», του «φατού» και συγχρόνως του ίδιου του κόσμου και της «προσβάσιμης περιοχής της φυσικής επιστήμης»,[51] ακριβώς επειδή εκθέτει τις «λογικές προτάσεις» που «αποτελούν» «τον σκελετό του κόσμου»,[52] ο Wittgenstein απαριθμεί μία σειρά θεμάτων που τοποθετεί εκτός των ορίων του φατού και για τα οποία η φιλοσοφία, και γενικώς ο άνθρωπος, θα πρέπει να σιωπά: «Το υποκείμενο δεν ανήκει στον κόσμο, αλλά είναι ένα όριο του κόσμου»[53]· «Το

νόημα του κόσμου πρέπει να βρίσκεται έξω από αυτόν»[54]· «μέσα [στον κόσμο] δεν υπάρχει καμία αξία»[55]· «η ηθική δεν μπορεί να έχει γλωσσική εκφορά», «είναι υπερβατολογική», όπως και η «αισθητική»·[56] «Ο Θεός δεν αποκαλύπτεται *μέσα* στον κόσμο»[57]· «Η αίσθηση του κόσμου ως ενός περιορισμένου όλου» —περιορισμένου από όλα τα προαναφερθέντα— «είναι το μυστικιστικό»·[58] και: «Το *αίνιγμα* δεν υπάρχει»[59]. Πρόκειται περί μίας σειράς διαφορετικών πεδίων φιλοσοφικής έρευνας που το *Tractatus* συγκαταλέγει grosso modo στη σφαίρα της μεταφυσικής.[60]

Με αυτόν τον τρόπο, το *Tractatus* ολοκληρώνει το έργο του πολλαπλά, αποφατικά, θέτοντας «καθετί μεταφυσικό»[61] ρητά εκτός των ορίων του κόσμου, της γλώσσας και της δικαιοδοσίας της φιλοσοφίας. Το σπουδαιότερο σε αυτήν την οριοθέτηση και αποφατική απεμπόληση της μεταφυσικής είναι ότι αυτή επιτυγχάνεται «εκ των έσω»[62], κατόπιν ενδελεχούς διερεύνησης της τυπικής λογικής και των δυνατοτήτων της γλώσσας, ότι, δηλαδή, δεν συνιστά απλώς μία πρόχειρη φιλοσοφική αναδιατύπωση μίας πρότερης δογματικής και αυθαίρετης προκατάληψης (ότι de facto υπάρχει κάτι άφατο και υπερβατικό). Η εμπειρία *δείχνει* το υποκείμενο, το νόημα και την αξία του κόσμου, την ηθική κ.λπ.· ο άνθρωπος έχει την τάση να *μιλήσει* για αυτά· η γλώσσα, ωστόσο, αδυνατεί να τα εκφράσει· και η τρακταριανή φιλοσοφική δραστηριότητα μάς *θεραπεύει* από την (κατά Wittgenstein) ψευδαίσθηση ότι θα έπρεπε και θα μπορούσαμε να μιλήσουμε (με νόημα) περί αυτών.

Το *Tractatus* κλείνει ουσιαστικά ερμηνεύοντας κατά γράμμα τον N-τελεστή ως τη συζευκτική άρνηση όλων των προτάσεων της μεταφυσικής, της φιλοσοφίας και του ίδιου του *Tractatus*. Μάς απαλλάσσει από τα προβλήματα της φιλοσοφίας γενικώς (όπως ισχυρίζεται ήδη ο Πρόλογος του έργου), αρνούμενο την ύπαρξή τους εντός του κόσμου και κατατάσσοντάς τα στη σφαίρα τού άφατου, α-νόητου, της τελειότερης των αρνήσεων, ενώ, συγχρόνως, μάς προτρέπει να μιλάμε αποκλειστικά όπως οι φυσικοί επιστήμονες —χρησιμοποιώντας τις «προτάσεις των φυσικών επιστημών»[63]— και να σιωπούμε για όλα τα υπόλοιπα, όσο και αν αυτό μάς αφήνει ανικανοποίητους.[64]

Το κλείσιμο του *Tractatus* είναι σίγουρα ένα από τα πιο εντυπωσιακά στην ιστορία της φιλοσοφίας —όχι μόνο γιατί αναδεικνύει τη δραματικά παράδοξη φύση του έργου.[65] Μα, κυρίως, επειδή η σιωπή που επιτάσσει η πρόταση *TLP* 7 είναι όντως *σημαντική*: Μάς αποτρέπει μεν από το να *μιλάμε* μεταφυσικά για τον κόσμο, συγχρόνως, όμως, μάς προτρέπει να «υπερβ[ούμε] τις προτάσεις», ώστε να «δ[ούμε] τον κόσμο σωστά»,[66] και, μάλιστα, πιο συγκεκριμένα, «sub specie aeterni», «ως ένα περιορισμένο όλο»[67]. Η τρακταριανή σιωπή *σημαίνει* το «μυστικιστικό», τουτέστιν καθετί μεταφυσικό, που είναι μεν «άφατο», αλλά δεν παύει να «δείχνεται».[68] Η διάσημη, πλέον, υπόδειξη του Wittgenstein (στην επιστολή του προς τον L. v. Ficker) ότι το *Tractatus* αποτελείται όχι μόνο από το δημοσιευμένο του μέρος, αλλά και από ένα δεύτερο, άγραφο και σπουδαιότερο, που φανερώνει την ηθική (δηλαδή μεταφυσική, κατά τον Wittgenstein) διάσταση του όλου έργου,[69] είναι αποκαλυπτική της σημασίας της τρακταριανής σιωπής. Το σκαρφάλωμα στην τρακταριανή «σκάλα»[70] *δεν* είναι άνευ *λόγου* και *νοήματος*. Η τρακταριανή σιωπή πράγματι υποδηλώνει κάτι σπουδαιότερο του ίδιου του *Tractatus*.

Ενδεικτική της ηθικής σημασίας της τρακταριανής σιωπής είναι η πρόταση *TLP* 6.4: «Όλες οι προτάσεις είναι ισάξιες». Πιο αποκαλυπτικές, ωστόσο, είναι οι παρακάτω, σχεδόν καταληκτικές, παρατηρήσεις από τα *Ημερολόγια 1914-1916*:

> Το ανθρώπινο σώμα όμως, ιδίως *το δικό μου* σώμα, είναι ένα κομμάτι του κόσμου μεταξύ άλλων κομματιών του κόσμου, μεταξύ ζώων, φυτών, πετρών κ.λπ. κ.λπ.
> Αυτός που το αντιλαμβάνεται αυτό δεν θα θελήσει να αναγνωρίσει στο σώμα του ή στο ανθρώπινο σώμα μία προνομιακή θέση στον κόσμο.
> Θα θεωρήσει ανθρώπους και ζώα εντελώς αβίαστα/αγαθά [naiv] ως παρόμοια [ähnliche] και ταιριαστά [zusammengehörige] πράγματα [Dinge].
>
> (2.9.16)[71]

> Μία πέτρα, το σώμα ενός ζώου, το σώμα ενός ανθρώπου, το σώμα μου, όλα βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο.
> Γι' αυτό, ό,τι γίνεται [geshieht], είτε γίνεται από μία πέτρα είτε από το σώμα μου, δεν είναι ούτε καλό ούτε κακό.
>
> (9.10.16)[72]

Διαφωνώ με την ουσιαστική, και κυρίως αξιολογική, εξίσωση όλων των φυσικών σωμάτων. Θεωρώ ότι δεν είναι δέον, λειτουργικό ή και εφικτό να αντιμετωπίζουμε το ανθρώπινο σώμα, τις λειτουργίες του και βέβαια τις πράξεις που επιτελούνται μέσω αυτού, τον ίδιο τον άνθρωπο, ως ένα μηχανικό φαινόμενο παρόμοιο της πέτρας. Η ευρωπαϊκή ιστορία των δεκαετιών μετά τη συγγραφή του *Tractatus* μάς έδωσε τα πιο αποτρόπαια παραδείγματα της εξίσωσης του ανθρωπίνου με το απλώς ζωικό σώμα, της αντιμετώπισης του ανθρώπου σαν ένα πράγμα. Δεν πιστεύω ότι αυτές οι τελευταίες παρατηρήσεις του Wittgenstein αποτελούν μία αρκετά αποφασιστική φιλοσοφική απάντηση σε κάθε δυνητική απανθρωποποίηση του ανθρώπου.

Προφανώς δεν ήταν τέτοιες εικόνες αυτό που είχε ο Wittgenstein στο μυαλό του, όταν συνέγραφε τις τελευταίες προτάσεις του *Tractatus* —μάλλον κάποιο απροσδιόριστο, μυστικιστικό και ασκητικό ιδεώδες, επηρεασμένο από την πραγματικότητα του πολέμου, και μία βιωματική ανάγνωση του έργου του Tolstoi.[73] Παρ' όλα αυτά, η τρακταριανή ανείπωτη ηθική, ως εξ ορισμού ανόητη, παραμένει *δυνάμει* θηριώδης. Σε συνδυασμό με την απεμπόληση ολόκληρης της μεταφυσικής —της δυνατότητας οποιασδήποτε μορφής συνεπώς νοηματοδοτημένου λόγου περί υποκειμένου, νοήματος και αξίας του κόσμου, θεού και μυστικισμού—, το άγραφο, δεύτερο μέρος του Tractatus κινδυνεύει να διολισθήσει σε έναν ανεξέλεγκτο υποκειμενισμό και σε μία κατάλυση κάθε αντικειμενικής, ή, έστω, διυποκειμενικής, δικαιικής τάξης. Αν τίποτα δεν μπορεί να απαγορευτεί *ρητά* (από τη φιλοσοφία, την ηθική, τη θρησκεία, εν γένει τη γλώσσα και, κατ' επέκταση, τους θεσμούς και τους νόμους), τότε τελικά *όλα επιτρέπονται*.

Η τρακταριανή σιωπή, αν και σημαντική, παραμένει ανεπαρκής. Το πρόβλημα δεν είναι θεωρητικό ή 'φιλοσοφικό', με την έννοια του *TLP* 6.53, αλλά πρωτίστως πρακτικό.

Ο θεωρησιακός λόγος

Η φιλοσοφία —γενικώς, όχι μόνο η εγελιανή και, ιδιαζόντως, η τρακταριανή— είναι μεν μία θεωρητική δραστηριότητα, έχει όμως και ένα πρακτικό σκέλος, νόημα και χρέος. Η φιλοσοφία οφείλει όχι μόνο να λύνει αφηρημένα θεωρητικά προβλήματα, αλλά και να παρέχει τουλάχιστον το μετα-ηθικό υπόβαθρο και πλαίσιο για την εκφορά συγκεκριμένων ηθικών κρίσεων. Η αξία του ανθρώπου και τα ανθρώπινα δικαιώματα, για παράδειγμα, συγκαταλέγονται σε αυτό το υπόβαθρο και πλαίσιο, βάσει και εντός του οποίου οργανώνονται οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Η φιλοσοφία έχει χρέος να θεμελιώνει και να εξηγεί αυτό το υπόβαθρο και πλαίσιο με λογικώς ορθά επιχειρήματα, αν όχι καθολικά, τουλάχιστον διυποκειμενικά —σε αντίθεση π.χ. προς απλές διακηρύξεις (που δεν επιχειρηματολογούν) και τις θρησκείες (που επιχειρηματολογούν στη βάση δογμάτων).

Ο Hegel ονομάζει τη σύνθεση θεωρητικού και πρακτικού φιλοσοφικού λόγου και νοήματος *θεωρησιακό* λόγο και νόημα (spekulativer Begriff), και την αντίστοιχη νόηση και δραστηριότητα της φιλοσοφίας *θεωρησιακή* (εν)νόηση (spekulatives Denken, Begreifen). Στο ξεκίνημα της *Υποκειμενικής Λογικής*[74], το δεύτερο μέρος της *Επιστήμης της Λογικής*, αμέσως μετά το πέρας της *Αντικειμενικής Λογικής* (όπως και εκ νέου στο τέλος της *Υποκειμενικής Λογικής*[75]), ο Hegel εξηγεί πως γίνεται να κάνουμε θεωρησιακό λόγο και να νοούμε θεωρησιακά κάθε (θεωρητικό και πρακτικό) αντικείμενο της φιλοσοφίας. Στην *Υποκειμενική Λογική*, δηλαδή —η οποία δεν αντιστοιχεί σε κανένα μέρος του Tractatus—, ο Hegel παρέχει μία επισκόπηση της *μορφής* και της *μεθόδου* της θεωρησιακής φιλοσοφίας.

Δεν μπορώ εδώ να υπεισέλθω σε λεπτομέρειες σχετικά με τη θεωρησιακή μέθοδο. Σίγουρα επιβάλλεται, όμως, στο πλαίσιο της αντιπαραβολής θεωρησιακής και τρακταριανής φιλοσοφίας, να αναφέρω ότι αυτή η μέθοδος, ο θεωρησιακός λόγος και το θεωρησιακό νόημα (Begriff),

συμπίπτουν με την ουσία αυτού που ο Hegel, εισαγωγικά και πρόχειρα, ονομάζει «προσδιορισμένη άρνηση». Ο Hegel, μάλιστα, εννοεί τον ίδιο λόγο (Begriff) ως το *αληθές* Απόλυτο που έρχεται να αντικαταστήσει τις πρότερες και οντολογικά βεβαρημένες έννοιες του Απολύτου και της ουσίας (Substanz) της *Αντικειμενικής Λογικής*.[76] Αν, λοιπόν, η εγελιανή προσδιορισμένη άρνηση πράγματι αντιστοιχεί στον τρακταριανό N-τελεστή, όπως ισχυρίστηκα παραπάνω, τότε ο θεωρησιακός λόγος (Begriff) αποτελεί περεταίρω —και αποκλειστικά εγελιανή— διασαφήνιση του N-τελεστή και, μαζί με αυτόν, κάθε τρακταριανής ουσίας (της πρότασης και του κόσμου), και άρα, ενδεχομένως, μία νέα βάση για να εννοήσουμε και να μιλήσουμε για καθετί μεταφυσικό.

Σε πολύ γενικές γραμμές, το μόνο που έχουμε να κάνουμε, από εγελιανή σκοπιά, προκειμένου να παρακάμψουμε την τρακταριανή σιωπή και να προχωρήσουμε από την τρακταριανή ουσία του κόσμου στον θεωρησιακό λόγο και ολόκληρη τη θεωρησιακή μεταφυσική και μετα-ηθική, είναι να ακολουθήσουμε την υπόδειξη του ίδιου του *Tractatus* ότι η φιλοσοφία είναι «μία δραστηριότητα» και ο «σκοπός [της] η λογική διασαφήνιση των σκέψεων»[77], και να ερμηνεύσουμε τον N-τελεστή ακριβώς ως τη γενική λογική μορφή αυτής της δραστηριότητας (σε αντιδιαστολή προς την κατά γράμμα ερμηνεία που ακολουθεί το ίδιο το *Tractatus* ως τη γενική και οριστική άρνηση όλων των προτάσεων και εννοιών). Κατανοώ ότι αυτή η εγελιανή μεθερμηνεία, ουσιαστικά ολόκληρου του *Tractatus* ως 'σκάλας' που οδηγεί στην εγελιανή *Υποκειμενική Λογική*, είναι ιδιαιτέρως τολμηρή, και, δυστυχώς, δεν είμαι σε θέση να ισχυριστώ ότι είναι εξηγητικά καθ' όλα εφικτή. Και όμως, μία ενδελεχής αντιπαραβολή του N-τελεστή προς τον θεωρησιακό λόγο, καθώς και η απροκατάληπτη διερεύνηση της δυνατότητας μίας νέας μεταφυσικής και μετα-ηθικής, σε αυτήν τη βάση θα αποτελούσαν όχι μόνο μία αξιοσημείωτη συμβολή στη συστηματική κατανόηση δύο (ιστορικά) τόσο διαφορετικών φιλοσοφικών παραδόσεων, έτι περαιτέρω θα συντελούσαν αποφασιστικά και στην πρόοδο της συστηματικής φιλοσοφίας —στον βαθμό που πράγματι οφείλει να επιλύει προβλήματα που αφορούν ουσιαστικά τον άνθρωπο.

Εν κατακλείδι

Από εγελιανή σκοπιά ιδωμένο, το *Tractatus* φαίνεται να συγκλίνει σε αρκετά, και όχι δευτερεύοντα, σημεία του επιχειρήματός του με τη θεωρησιακή φιλοσοφία του Hegel. Αν ήταν δυνατό ο τελευταίος να το διαβάσει, δεν αποκλείεται να έβλεπε στον τρακταριανό Wittgenstein έναν συνοδοιπόρο —έναν συνοδοιπόρο, όμως, που δυστυχώς εγκαταλείπει πρόωρα τη φιλοσοφική συνοδοιπορία για να ακολουθήσει σιωπηλά το μονοπάτι του μυστικισμού. Η θεραπεία των φιλοσοφικών προβλημάτων αποτελεί κοινό ζητούμενο και των δύο. Ενώ, όμως, ο Wittgenstein δηλώνει ικανοποιημένος με τη θεραπεία του ασθενούς, ο Hegel επιχειρεί να θεμελιώσει ένα επιπλέον συμβουλευτικό πλαίσιο που επιτρέπει την παροχή περαιτέρω (φιλοσοφικής) αγωγής και υποστήριξης, προκειμένου ο πρώην ασθενής να παραμείνει (μεταφυσικά και ηθικά) υγιής. Θεωρώ ότι ο Hegel γνωρίζει ότι κανένα φιλοσοφικό πλαίσιο δεν μπορεί να εγγυηθεί την οριστική επίλυση των ουσιαστικών προβλημάτων της ανθρωπότητας. Η απουσία, ωστόσο, κάθε πλαισίου, η παραίτηση από τη φιλοσοφική επιχειρηματολογία και η σιωπηλή απόσυρση στον μυστικισμό είναι δυνητικά πιο επικίνδυνες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Maurice O'Connor Drury, "Conversations with Wittgenstein," στο *Recollections of Wittgenstein*, επ. R. Rhees (Oxford: Blackwell, 1981), 157.

2. Βλ. ενδεικτικά Alexander Berg, *Wittgensteins Hegel* (Leiden: Fink, 2020), https://doi.org/10.30965/9783846765708, Alexander Berg και Denys Kaidalov, επ., *Wittgenstein and Classical German Philosophy: Logic, Language, Life* (Berlin/New York: De Gruyter, 2025), Jakub Mácha και Alexander Berg, επ., *Wittgenstein and Hegel: Reevaluation of Difference* (Berlin, Boston: De Gruyter, 2019), https://doi.org/10.1515/9783110572780, Michael Quante, *Die Wirklichkeit des Geistes: Studien zu Hegel* (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 2011), καθώς και σειρά εργασιών των James Conant, Anton Friedrich Koch, Christian Martin και Pirmin Stekeler-Weithofer.

3. L. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," στο *Tractatus logico-philosophicus. Tagebücher 1914-1916. Philosophische Untersuchungen*, του ίδιου (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 2006), 49.
4. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 49.
5. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 49.
6. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 50.
7. Quante, *Die Wirklichkeit des Geistes: Studien zu Hegel.*
8. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 1-2.063.
9. Michael Morris, *Routledge Philosophy Guidebook to Wittgenstein and the Tractatus* (Routledge, 2008).
10. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 2.01.
11. G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik I-II* (Suhrkamp, 1986), 21:48.
12. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 2.021.
13. Πρβλ. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 5.4711.
14. Πρβλ. Hegel, *Wissenschaft der Logik I-II*, 11: 394 κ.εξ. και 370 κ.εξ.
15. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 2.024.
16. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 2.025.
17. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 2.021.
18. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 2.02.
19. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 2.0232.
20. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 2.027.
21. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 2.022, 2.023.
22. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 2.1 κ.εξ.
23. Πρβλ. Hegel, *Wissenschaft der Logik I-II*, 20: § 459.
24. Πρβλ. Hegel, *Wissenschaft der Logik I-II*, 21: 53 κ.εξ.
25. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 4.
26. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 4.003.
27. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 4.111.
28. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 4.126.
29. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 4.1272.
30. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 4.1272.
31. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 4.0312.
32. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 4.441.
33. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 4.112.
34. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 4.115.
35. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 4.113.
36. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 4.114.
37. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 4.115.
38. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 4.2 κ.εξ.
39. Hegel, *Wissenschaft der Logik I-II*, 12: 199 κ.εξ.
40. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 5.502, πρβλ. 5.5 και 6.
41. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 5.476.
42. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 5.5, πρβλ. 6.126.
43. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 5.47.
44. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 5.472
45. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 6.
46. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 6.001.
47. Πρβλ. Hegel, *Wissenschaft der Logik I-II*, 21: 38.
48. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 5.471.
49. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 5.4711.
50. Ermylos Plevrakis, *Das Absolute und der Begriff: Zur Frage philosophischer Theologie in Hegels Wissenschaft der Logik* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2017).
51. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 4.113-4.116.
52. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 6.124.
53. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 5.632.
54. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 6.41.
55. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 6.41.
56. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 6.421.
57. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 6.432.
58. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 6.45.

59. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 6.5.
60. Πρβλ. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 6.53 και 5.641.
61. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 6.53.
62. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 4.114, πρβλ. Cora Diamond, "The Tractatus and the Limits of Sense," στο *The Oxford Handbook of Wittgenstein*, επ. O. Kuusela and M. McGinn (Oxford: Oxford University Press, 2011), 240–275.
63. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 6.53.
64. Πρβλ. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 6.53.
65. Morris, *Routledge Philosophy Guidebook to Wittgenstein and the Tractatus*.
66. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 6.54.
67. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 6.45.
68. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 6.522.
69. Πρβλ. C. G. Luckhardt, επ., *Wittgenstein: Sources and Perspectives* (Ithaca, New York: Cornell University Press,1979), 94 κ.εξ.
70. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 6.45.
71. L. Wittgenstein, "Tagebücher 1914-1916," στο *Tractatus logico-philosophicus. Tagebücher 1914-1916. Philosophische Untersuchungen*, του ίδιου (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 2006), 2.9.16.
72. Wittgenstein, "Tagebücher 1914-1916," 9.10.16.
73. Holm Tetens, *Wittgensteins ‚Tractatus': Ein Kommentar* (Stuttgart: Reclam, 2015).
74. Hegel, *Wissenschaft der Logik II*, 12: 32 κ.εξ.
75. Hegel, *Wissenschaft der Logik II*, 12: 236 κ.εξ.
76. Plevrakis, *Das Absolute und der Begriff: Zur Frage philosophischer Theologie in Hegels Wissenschaft der Logik*.
77. Wittgenstein, "Tractatus logico-philosophicus," 4.112.